

УДК 821.162.3-312.6

Р. С. Мариняк
Харківський інститут фінансів Українського державного
університету фінансів та міжнародної торгівлі

ІСТОРІОСОФСЬКА ПАРАДИГМА В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ТА ВІТЧИЗНЯНІЙ ЛІТЕРАТУРІ 1960-х років

У статті подано порівняльну характеристику історіософських концепцій, які презентують художні тексти вітчизняних митців-шістдесятників та літературу країн соціалістичного табору – Угорщини, Румунії, Польщі, Чехо-Словаччини. Показано, що в основі історіософських пріоритетів лежать культурфілософська та аксіологічна парадигми, характерні для кожної з аналізованих національних культур. Спільним у цих літературах є протистояння комуністичному пресингу. Різниця полягає в тому, що українській історіософії 1960-х років притаманне переосмислення доби козаччини, для польської – глибоке релігійне підґрунтя, для угорської – право на господарювання на рідній землі, для чеської – орієнтація на загальноєвропейську естетику тощо.

Ключові слова: історіософія, релігійність, аксіологія, онтологічне та сцієнтистське начало, літературний процес.

Статья посвящена критическому анализу историософских концепций, которые представляют художественные тексты как украинской, так и литературы западноевропейских стран, относящихся к блоку социалистических, в частности, Польши, Венгрии, Румынии и Чехо-Словакии. Автор доказывает, что в основе историософских приоритетов лежат культурфилософские и аксиологические парадигмы, присущие национальным культурам как таковым. Общим в литературах анализируемого блока является противостояние коммунистическому прессингу. Разница состоит в том, что украинскую художественную историософию характеризует переосмысление эпохи казачества, польскую – глубокая религиозность, венгерскую – вопрос хозяина и принадлежащей ему земли, румынскую – отношение к человеку и истории, чешскую – ориентирование на европейскую эстетику.

Ключевые слова: историософия, религиозность, аксиология, онтологическое и сциєнтистское начало, литературный процесс.

The comparative characteristics of historiosophical concepts representing literary texts of native Ukrainian authors of the 1960th and of those belonging to the socialistic camp literature of Hungary, Romania, Poland, Czechoslovakia are introduced by the author. It is vividly shown that the basis of historiosophical priorities are cultural, philosophical and axiological paradigms which characterize each of the national cultures viewed in the article. Literature is the embodiment of the national mentality, national history, values professed by the particular nation.

The common feature for all these countries is resistance to the communist regime pressure. The difference between their literatures lies in the fact that while rethinking of the Cossacks period is inherent to the Ukrainian historiography, deep religious background characterizes the Polish one, the right for the land ownership is depicted in Hungarian literature, focus on pan-European aesthetics is traced in the Czech historiography.

Keywords: *historiosophy, religion, axiology, and scientific interpretation, ontological principle, literary process.*

Історіософ, на думку Тартаковського, вивчає чудернацьке співвідношення буття і свідомості, вдивляючись у минуле, вичленовує певну фабулу зі своєю зав'язкою, кульмінацією та розв'язкою, якій притаманні власна визначеність, відносна ізольованість та викінченість; і обов'язково відшукує іншу, паралельну історичну фабулу – для порівняння й об'єктивної оцінки [11, с.100].

Метою нашої статті є зістаний аналіз презентованих у літературі 1960-х років текстів,

© Мариняк Р. С., 2013

домінантою яких є історіософський стрижень, оскільки для країн, ангажованих комуністичною ідеологією, національна історія, етнокультура, визначена менталітетом аксіологія ставали «островом порятунку національної ідентичності».

На сьогодні увага переважної більшості дослідників зосереджується на вивченні мотивів автобіографізму в літературі [4], статусу наратора в тексті [9; 10], творення ідилічного часопростору [1], тобто тем і мотивів, що ілюструють самотність і розгубленість людини в епоху глобалізації. Відповідно на маргінесі дослідження опиняється потужний корпус текстів, що становлять, неунікно, феномен літератури середини ХХ ст. і, відповідно, визначають характер літературного процесу означеного періоду.

Процес десталінізації суспільства, що активно відбувався в УРСР, безумовно, змінив і орієнтири вітчизняної історіософії. Її репрезентувало у 1960-х роках покоління творчої інтелігенції Києва, Львова та інших міст України.

Перш ніж перейти до безпосереднього викладу пріоритетних напрямів історіософії шістдесятництва, спробуємо коротко описати загальні тенденції історіософської думки в європейській літературі, щоб увиразнити звучання ідей, постульованих у вітчизняній історіософії 1960-х років, оскільки у ХХ ст. формування історіософських поглядів вітчизняного шістдесятництва здійснювалося на основі глибинного аналізу історіографічного матеріалу, що стосувався питань національної історії [2; 5; 7].

Дійсність, у координатах якої перебували письменники радянської України, спонукала до пошуків у національній історії своїх дон-кіхотів, самотніх героїв, сумний і начебто безперспективний героїзм яких демонстрував би сучасникам виправданість дій останніх. Твори вітчизняних авторів здебільшого присвячено історіософському переосмисленню проблеми вірності – зради, художнє розв'язання якої здійснюється на матеріалі сторінок української історії періоду козацьких воєн XVII століття.

У змалюванні виснаженої і поруйнованої боротьбою з Польщею України митці широко використовують глибоко символічні образи, які наповнюють пейзаж духом часу. Вицвілі рушники на хрестах й обгорілі маковички церков, як невід'ємна частина українського пейзажу цього часу, увиразнюють трагічність ситуації, в якій перебувала тоді Україна. Цікаво, що образ вицвілого, сірого рушника як символ спустошеності української землі в період козацьких воєн XVI–XVII століття перенесено в цілий ряд історіософських творів (Р. Іванчука, Л. Костенко, П. Загребельного, О. Лупія) .

Вітчизняні письменники 1960-х спробували заповнити одну з численних лакун у вітчизняній історії, вказавши, по-перше, на дискретність реалізованої у слові національної історії і поповнивши українську літературу неперевершеними історіософськими творами, у яких проблема вірності – зради, здатності до консолідації українства висвітлена гостро, прямолінійно, без панегіриків на адресу рідного народу. Оспівуючи героїзм українських дон-кіхотів, митці стверджували потенційну спроможність співвітчизників до героїзму, відданості справі і вміння пліч-о-пліч йти з побратимами до досягнення певної мети.

Виникнення в 1960-х роках у СРСР та в країнах Варшавського договору новітньої історіософії закономірно збігається в часі з початком процесу національної самоідентифікації, пошуком націями власного місця в історичному просторі й часі. Тоді «розумування над історією, шукання свого власного (індивідуального чи колективного) «я» у світі сьогодення, осягнення думкою і волею завдань на майбутність сплітаються в єдине полотно філософії, історії та ідей нації» [2, с. 588]. Відтак філософський аспект української історіософії становлять проблеми цивілізаційного місця (історичного простору) України, факторів дискретності, стрижня українського історичного процесу, його періодів, рушійних сил (суб'єктів) і законів історії. Сціентистський пласт вітчизняної історіософії стосується проблем осягнення поняття «український народ», тлумачення ролі державності, боротьби між «лісом» і «степом» у цивілізаційній історії Східної Європи, історичного призначення й ролі різних станів чи інституцій – церкви, козацтва, шляхти тощо. Аксіологічний пласт – це морально-етичні або світоглядні якості й пріоритети, це ставлення до минулого й майбутнього як до етично чи естетично вартісних реалій. Даний аспект історіософії складається також із національних і соціально-політичних чи культурно-історичних програм

і прогнозів, із прагнень до практичного втілення декларованих вартостей та ідеалів [7]. Ця найбільш емоційно й ідеологічно заангажована ланка історіософії найповніше реалізована в публіцистиці та художній літературі.

Таким чином, вітчизняна історіософія, основні принципи якої, на нашу думку, формувалися не без впливу європейських науково-теоретичних концепцій, поєднує в собі три пласти, три аспекти: 1) філософський – у його відношенні до історії; 2) сциентистський – дослідження конкретного історичного процесу (навіть на основі вторинних текстів); історичних явищ і зв'язків; 3) аксіологічний – погляд на історію з боку людських ціннісних уявлень про належне чи бажане, погляд з боку людських ідеалів [2, с. 589].

Фальсифікування радянських історіографів уже з 1947 р. зачіпають й історію тих країн Західної Європи, які ввійшли до складу соцтабору. Правда, тут політика радянського уряду не так відверто декларує «російську ідею» (хоча й підкреслюється постійно синонімія понять «російський – багатонаціональний – універсальний»). Активне втручання у внутрішнє життя країн соціалістичного блоку пояснюється як захист завоювань соціалізму, як протидія «проголошеній у 1947 році президентом Труменом доктрині «стримування комунізму», протидія «американському мілітаризмові» [6].

Угорська революція розпочалася 23 жовтня 1956 р. у Будапешті з демонстрації студентів, які виступили за «покращення соціалізму», за «чистоту ідей», за право бути «творцями історії», за причетність до побудови майбутнього. Але основним поштовхом стали дискусії угорських історіографів, філософів щодо визначення атрибутики соціалізму, комунізму та конфліктних аспектів, пов'язаних з їх адаптацією на національному ґрунті.

Художня література Угорщини 50–60-х років не уникала безпосереднього впливу, викликаного подіями 1956 р. – ряд угорських письменників іде до осягання сучасності через історію. В їх творчості з'являється нове трактування історичної тематики. Є. Умнякова, дослідниця прози й драматургії Угорщини, відзначає абсолютно новий підхід у трактуванні подій періоду національно-визвольної боротьби угорців 1848–1849 років (це роман А. Томаші «Дзеркало вітчизни», драма Д. Уйнша «Полум'я факела», творчість К. Шандора, Т. Дері, І. Добозі). Грізний час випробувань, болісні роздуми, сумніви й суперечки людей, які не виявили справжнього ворога, внутрішня боротьба людини, що заплуталася в лабіринті політичних та етичних шукань (драми Й. Дарваша «Небо в кіптяві», 1959, «П'яний дощ», 1963), переосмислення подій 1956 р. у творчості Я. Фалдека (роман «Розгублений», 1960), І. Добозі (роман «Прибій», 1958), життя угорської інтелігенції у післявоєнний період (п'єси Л. Мештерхазі), пошук «істини історії» у Л. Немета (п'єси «Галілей» та «Пансіон Матіас»), філософське переосмислення вітчизняної історії в історичних п'єсах та ліриці Д. Йєша – тематика творів 50–60-х років. 60-ті роки в угорському культурному середовищі – «період національного самопізнання» і навіть період «національної самокритики» [10, с. 45]. Але найбільш суттєвим тут є період руху «народних письменників – дослідників села (у творчості вони приділяли значну увагу питанням етнографії, історії, національної традиції; письменників цього руху називають соціографами). Філософське заглиблення в історію (творчість Магди Сабо), рефлексії, пов'язані з філософією свободи для окремої особистості й людства» (так означила свою творчість Дюла Хернаді), апелювання до істин людської історії і спроби осмислити сутність протиріч, питання вибору в різні епохи різними людьми (Т. Дері) становлять коло етичних проблем, порушуваних угорською літературою.

Не відстежуючи прямих впливів угорської літератури на вибір історичної тематики як стрижня всього національного відродження в підрадянській Україні 1960-х років, можемо лише констатувати тотожність обраних тем, засобів, прийомів у створенні національних історіософських концепцій у середовищі культурної інтелігенції як України, так і Угорщини.

Взагалі найбільш опозиційною силою в суспільстві, охопленому радянською імперською владою, «була інтелігенція, а серед неї найактивнішими були письменники, всіх жанрів митці і вчені» [6, с. 101].

Ідеї національного відродження резонували у всій Слов'янщині, яка «досить сильно відчувала «опіку» старшого брата, котрий під маскою інтернаціоналізму й дружби народів здійснював імперську політику, пригнічуючи й поволи русифікуючи слов'янські народи. Різні кола інтелігенції

жадали більш творчої свободи, а в політиці цей рух набрав сили ревізійонізму, що виявлялося в «соціалізмі з людським обличчям» (вислів Дубчека).

Найбільш активною була всюди творча молодь, яка бунтувала проти мертвих канонів соцреалізму, що сковувала творчі пошуки й свободу творчості» [6, с.108]. У Чехо-Словаччині, наприклад, хвиля незадоволення імперською політикою і способом життя радянських людей почалася ще з 1947 р. – часу, коли перші «оптанги» добровільно переселилися на територію СРСР, зіштовхнувшись з радянською реальністю. Згодом молодь, яка навчалася в Москві, надивившись на «соціалізм», різко заперечувала його перенесення на національний ґрунт, свідомо протистояла вкоріненню його традицій у культурі, політиці, побуті Чехо-Словаччини.

Кінець 50-х років у літературі Чехо-Словаччини став періодом зміни естетичних концептів, зміни етичних позицій, впровадження нових формальних чинників. Радянські літературні критики оцінювали ці зміни як «явно нездорову тенденцію», оскільки, на їх думку, художній творчості загрожували надмірний психологізм, зацікавленість виключно інтимними відносинами людей», нахил до «аполітичності», «проповідування націоналізму, «елітарності в мистецтві» (йдеться про ювілейну конференцію 1963 р., присвячену Ф. Кафці, на якій нібито зовсім не йшлося про літературу, а лише висловлювалося незадоволення соцреалізмом).

Ідеї «Празької весни» були суголосні з ідейними позиціями київської та львівської творчої інтелігенції, що спричинилося до активної взаємодії культурницьких центрів в Україні та ЧСР. Так, у пражській «Дуклі» в 60-х роках друкувалися твори самвидаву, публіцистика дисидентів. «Прашів у тих роках став майже Києвом поза Києвом» [8, с. 44]. Але й зворотний відгук мобілізував пражське життя, посилювалося зацікавлення «Літературною Україною», журналами й книжковими виданнями в Радянській Україні, «важливе значення відіграла видавнича діяльність української діаспори, що тоді особливо орієнтувалася на «самвидав», який різними шляхами пробивався на Захід» [6, с. 103]. Щодо власне чеської та словацької літератур, то 60-ті роки найбільш активно репрезентуються на літературній арені чеською драмою. У праці І.Інова «Творці із катакомб: Спогади і замітки про драматургів чеського андеграунду» коло зацікавлень чеських авторів окреслено таким чином: 1) автори дають друге життя багатьом середньовічним темам (Ян Копецький); 2) активне зацікавлення виявляється до постатей чеської історії (образ Яна Гуса оцінено з новітніх світоглядних позицій у драмі «Ессет Constantia» Павла та Єлени Когоутових); 3) взаємопереплітає реальність із міфологізмом і фольклором Йозеф Тополь («Кінець маслениці», 1963); 4) драми Вацлава Гавела (1961–1968 років) показують, «яке провалля пролягло між девальвованим словом і реальністю» [10, с.110]; 5) алегорії антигуманного тоталітаризму пронизують драми П. Когоута «Вересневі ночі» (1951) та «Подорож у нікуди» (1966), трагікомедію Мілана Угдє «Інкасатор» (1966) та п'єсу Івана Кліми «Гроза негода» (1974).

У 1960-х роках поживалися зв'язки України також із Польщею. Тут вік соцреалізму був недовгим: «він тягнувся неповних десять років – з 1948 до 1957р., із яких активними були лише три: «наприкінці 1949 р. письменники ПНР тільки збиралися «створювати соцреалізм», а вже 1952 р. його було піддано нищівній критиці» [3, с. 103].

Польська література творилася у двох вимірах: католицькому й соціалістичному. Частина письменників, яка відразу зрозуміла ідеологічну й естетичну недосконалість соцреалістичної доктрини, в центрі художнього світу поставила традиційну фундаментальну альтернативу буття: Бог – нація – особистість - бо «сама присутність Бога в картині світу поляка визначала особливість «вигляду» соціалістичної епохи в Польщі. А також наявність Бога не залишала можливості визнати вищим авторитетом Леніна, Сталіна і Берута» [3, с. 120]. Слід зазначити, що до католицької опозиції примикали письменники, які не обов'язково мусили бути добропорядними католиками; «щоб заявити соцреалістам «я не з вами», достатньо було просто співпрацювати з католицькими видавництвами» [3, с.120]. Правда, не уникли у творчості панегіричності (адресованої Сталінові, Беруту, Держинському, партії, соцзмаганням тощо) як майстри поетичного слова (Я. Івашкевич, А. Слонімський, А. Важик), так і молоді талановиті поети (Х. Гаворський, С. Фіцовський і, особливо, Т. Куб'як). Більшість молодих польських поетів творила поетичний світ, позбавлений ідеологічної догматичності. Тут простежується тяжіння до медитативності, філософського осмислення буття людини (збірки Станіслава Горака «Листопадові

сади», 1965, Тадеуша Слів'яка «Смола» та 1964, «Святий вівторок», 1968), захоплення фольклорними джерелами, псаломною лірикою з трансформацією їх проблематики в сучасне русло (збірки Тадеуша Новака «Різдвяне небо», 1957, «Псалми на кожен день», 1959, «Колядування посередника», 1962); гротесковість характеризує лірику Станіслава Грохов'яка (збірки «Не було літа», 1963, «Канон», 1965), естетикою авангардизму позначені поезії Тадеуша Куб'яка (збірки «Ікарове море», 1964, «П'яте обличчя Світовида», 1966); в жанрі культурологічного портрета змальовано образи дочок Ярослава Мудрого, Шопена, Бралеса, Брейгеля, Шумана у віршах Ярослава Івашкевича. Окремо треба відзначити традиції «української школи» у польському історичному романі (йдеться про «функціонування після 1956 року «міфу Східної Галичини як втраченого світу», «уявлення Галичини як Аркадії, країни гармонійного співіснування людей різних національностей і переконань» [1] – концепції, реалізованої в творах А. Куневича («В дорозі до Корінфу», 1964), С. Лема («Високий замок», 1966), Й. Стрийковського («Австрія», 1966), В. Одоєвського («Острів порятунку», 1966), Л. Бучковського («Дорійська галерея», 1957). Постановня «польського галицького роману» розцінюють на сьогодні як єдино можливу реакцію на пароксизми історії ХХ століття, як відповідь на ці процеси, реалізовану у формі повороту до міфу «як до центру подолання історії у плані свідомості індивідуальної й колективної» [1].

Отже, у польській літературі 60-х рр. ХХ ст., репрезентованій як майстрами слова, так і молодою генерацією, відчутним є тяжіння до історичної тематики в прозі, поезія ж пріоритетною обирає екзистенційну тріаду: Бог – нація – особистість. Превалювання філософсько-медитативних, псалмових, позначених печаттю трагічного світовідчуття чи гротескових елементів, є характерною ознакою творчого доробку молодого покоління польських митців. Історіософська концепція польської літератури (хай і не чітко окреслена, не достатньо виразно обґрунтована публіцистами, що може пояснюватися відсутністю нагальної потреби в обґрунтуванні засадничих ідей історичного буття поляків, позиваннях до історичної пам'яті нації, збереженні, врешті-решт, самобутності польської мови тощо) базується на протистоянні автохтонних католицьких традицій польського народу ідеологічним доктринам соцреалізму, які активно нав'язувалися СРСР. Це протистояння виявляється в постійній, чи інколи й спорадичній, присутності католицького світосприйняття як іманентної ознаки етосу польської літератури.

У Румунії настроям творчої інтелігенції (потяг до ототожнення понять свобода життя, праці, творчості і свобода від догматичних утисків, обмежень, репресій) підіграв генсек РКП Н. Чаушеску, розвінчуючи політику свого попередника Г. Георгіу-Дежа. Після 1965 р. він активно спрямовував літературу в русло націонал-комуністичної ідеології, насаджуючи нову утопію засобами поки що неекстремістськими. Історіософська концепція румунської літератури базується в 1960-х роках на основі теорії «ромунізму» як певної містичної квінтесенції духовної спадщини народу. Література віддається пошукам «істинного румунського архетипу»: «традиції, що сягають коренями тисячоліть і не деформовані «чужими» впливами, увічнені в легендах сторінки історії, село як «хранитель народно-етичного кодексу», – теми, що домінують у творчості митців 1960-х років. Слід зазначити, що переосмислення історії Румунії в художній літературі мало аполітичний характер досить недовго, оскільки з 1971 року (знову ж таки не без настанов Н. Чаушеску) частина румунських письменників стає прихильною до теорії протохронізму – провідної ролі румунської культури в Південно-Східному ареалі (а то й на ширшому географічному просторі) – від чого література стає надто ангажованою політично, втрачаючи при цьому якісно.

Отже, у 1960-х роках певна частина творчої інтелігенції країн Східної Європи опинилася, як і в СРСР, в авангарді сил, що виступили за оновлення мистецтва шляхом переосмислення культурно-історичної національної спадщини. Події, спричинені ХХ з'їздом КПРС, угорською революцією 1956 р., Празькою весною 1968 р. та рядом інших політичних колізій, що мали місце як в СРСР, так і в Польщі, Румунії, резонували в більшому чи меншому вияві в усіх слов'янських літературах і знайшли своє втілення в історіософських національних концепціях, реалізованих, зокрема, й у художній літературі. Спільною рисою літератури СРСР та країн Східної Європи на 1960-ті роки є необхідність ствердження національної ідентичності й активного спротиву насаджуваній радянській імперській ідеології.

Література

1. Задорожна Л. Топос Аркадії в повоєнній польській літературі / Л. Задорожна // Вісник Київс. націон. ун-ту ім. Т. Шевченка. – Вип. 21. – Сер. : Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. – 2010. – С. 6-8.
2. Колесников К. Категорія історіософії: епістемологічне наповнення і традиції використання / К. Колесников // Визвольний шлях. – 1998. – Кн. 5 (602). – С. 584-590.
3. Медведєв Л. Шістдесятництво: філософія та естетика опору / Л. Медведєв // Молода нація: Альманах. – 2000. – № 3. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 103-124.
4. Мочерна В. Маргінальний автобіографізм у чеській літературі / В. Мочерна // Проблеми слов'язнавства. – 2005. – Вип. 55. – С. 246-253.
5. Наумович С. Історіософічні твори / С. Наумович // Визвольний шлях. – 1973. – Кн. 6. – С. 679-684.
6. Неврлий М. Слов'янський контекст шістдесятництва / М. Неврлий // Сучасність. – 2000. – № 1. – С. 101-109.
7. Ракитов А. Историческое познание : Системно-гносеологический подход / А. Ракитов. – М. : Изд-во полит. лит-ры, 1982. – 304 с.
8. Сверстюк Є. Шістдесятник і Захід: медиативний погляд ізсередини / Є. Сверстюк // Літературна Україна. – 1992. – 18 червня. – С. 6.
9. Степ'якіна О. В. История и историзм в художественном опыте : Дисс. канд. филол. наук: 10.01.01. / О. В. Степ'якіна – Курск, 2008. – 185 с.
10. Сыров В. Условия и способы конституирования истории как философская проблема : Дис. д-ра филос. наук : 09.00.01. / В. Сыров. – Томск, 1998. – 256 с.
11. Тартаковский М. Историософия : Мировая история и мистика духа как эксперимент и загадка / М. Тартаковский. – М., 1993. – 243 с.